

Aikakausjulkaisut arkkitehtuurin yhteiskunnallisen toimijuuden välittäjinä Preussin kuningas Fredrik Vilhelm IV:n hallituskaudella

Teppo Jokinen

doi.org/10.23995/tht.153176

Artikkeli käsittelee arkkitehtuurin yhteiskunnallista roolia Preussissa Fredrik Vilhelm IV:n hallituskaudella (1840–1861). Tutkimus keskittyy kahdessa keskeisessä arkkitehtuuriaikakausjulkaisussa, *Allgemeine Bauzeitung* ja *Zeitschrift für praktische Baukunst*, käytyyn keskusteluun siitä, miten Preussissa kaupungistuminen, teollistuminen ja yhteiskunnalliset jännitteet, kuten vallankumousvuosien 1848–1849 tapahtumat, heijastuivat rakentamiseen liittyvissä käytännöissä.

Lehdissä käsiteltiin muun muassa asuntokysymystä ja työläisten elinoloja, mutta arkkitehtien kannanotot, konkreettiset ratkaisut ja parannuskeinot jäivät vähäisiksi. Selvimmin esille tuotuja teemoja olivat työväen asuinolosuhteet, asuntokeinottelun kritiikki ja asuntohygieniä. Kuningas Fredrik Vilhelm IV:n tukemat rakennushankkeet ilmensivät puolestaan monarkian vakautta ja pyrkimystä yhteiskunnalliseen harmoniaan. Artikkelit tuo esiin sen, miten arkkitehtuurin poliittinen rooli ja sosiaalisesti tiedostava rakentaminen eivät juurikaan korostuneet tutkimuksessa lähdeaineistossa diskurssin painottaessa pääasiallisesti esteettisiä seikkoja.

Asiasanat: 1800-luku, Preussi, vallankumous, arkkitehtuuri, arkkitehtuurijulkaisut, asuntokysymys, Fredrik Vilhelm IV

Kuva 1. Kuningas Fredrik Vilhelm IV:n antiikin arkkitehtuurista innoituksen saanut luonnos Potsdamin Mühlenbergin riemukaaresta toimi suorana mallina Friedrich August Stülerin ja Ferdinand Ludwig Hessen toteutukselle 1851. Preussin kuningas Fredrik Vilhelm IV. Piirustus, GK II (12) II-1-Cf-4, noin 1851. Lyijykynä paperille, 6,9 x 13,5 cm. Lähde: Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg, Potsdam. Firck, Stefan / Schulz, Matthias 2006–2009, kaikki oikeudet pidätetään.

Artikkelissani tarkastelen arkkitehtuurin yhteiskunnallisen vaikuttavuuden ilmenemistä Preussissa kuningas Fredrik Vilhelm IV:n hallituskaudella (1840–1861). Kyseinen aika ajoittuu Euroopassa ja siten myös saksalaisessa valtioliitossa *Deutscher Bundissa* vuosina 1848 ja 1849 kärjistyneen vallankumouksellisen toiminnan keskiöön. Lähteinäni käytän kahta keskeistä tuolloin ilmestynyttä saksankielistä arkkitehtuurin aikakauslehteä: *Allgemeine Bauzeitung* ja *Zeitschrift für praktische Baukunst*. Tutkin, miten sosiaalisesti tiedostavaa rakentamista käsiteltiin kyseisissä julkaisuissa ja mitkä aihealueet erityisesti nousivat tarkastelun keskiöön. Välittyi-lehtien kautta arkkitehtien ja viranomaisten kannanottoja arkkitehtuurin roolista mahdollisena yhteiskunnallisena vaikuttajana Preussissa 1840-luvun vallankumouksellisen liikehdinnän ja sitä seuranneen restauraation aikana? Millaisia reaktioita yhteiskunnalliset jännitteet ja epäkohdat nostattivat arkkitehtien tai rakentamiseen,

kaupungistumiseen ja asuinolosuhteisiin kantaa ottaneiden vaikuttajien keskuudessa?¹

Saksassa, tarkemmin ottaen 35 saksalaisesta valtiosta ja neljästä vapaakaupungista koostuneessa väljässä valtioliitossa *Der Deutsche Bundissa* (1815–1866), Preussilla oli mitä keskeisin voimapolitiittinen ja kulttuurinen asema. Tämän vuoksi kohdistan huomioni nimenomaan Preussiin. Lisäjännitettä tarkasteluun tuo se, että pääkaupunki Berliini oli voimistuvan liike-elämän, teollisuuden ja liikenteen keskus. Sen sijaan residenssikaupungissa Potsdamissa hallitsija saattoi itsevaltaisemmin ottein visioida ja rakentaa omaa ihannekuvaansa valtiosta niin poliittisesti kuin arkkitehtonisesti. Kuningas Fredrik Vil-

¹ Artikkelini liittyy osatutkimuksena FT Anna Ripatin Helsingin yliopistossa johtamaan tutkimushankkeeseen *Arkkitehtuurin poliittinen toimijuus vallankumousten Euroopassa 1830–1930*.

helm IV tunnetaan taiteilija-hallitsijana, joka laati itse rakennussuunnitelmia.

Arkkitehtuurin poliittista roolia ja arkkitehtien osuutta siinä vallankumouksellisena jaksosena Preussissa Fredrik Vilhelmin IV:n hallituskaudella ei ole aiemmin kohdennetusti tutkittu. Aihetta on sivuttu eri painotuksin. Eva Börsch-Supan esittelee klassikkoteoksessaan Karl Friedrich Schinkelin jälkeistä Berliinin rakentamista merkitykselliseksi nähtyjen arkkitehtien toimintana, eikä juurikaan esittele muutoinkin arkkitehtuurihistoriassa pitkään taka-alalle jäänyttä, anonyymiä suunniteltua ja rakentamista.² Selvemmin, vaikkakin rajoitetun yksittäistapauksen kautta, asiaa nousee käsitteelyyn Berliinin teknillisessä yliopistossa 1970-luvulla toimeenpannussa tutkimuksessa ja sen tuloksia esittelevässä, Johann Friedrich Geistin ja Klaus Kürversin toimittamassa julkaisussa *Das Berliner Mietshaus 1740–1862*. Teos esittelee historia- ja sosiaalitieteitä hyödyntäen Berliinin asuinkerrostalon varhaista historiaa sekä kärjistynyttä asuntopulaa erityisesti kaupunkiin muuttaneen työväestön keskuudessa. Kirjan kirjoittajat korostavat osuvasti säilyneen lähdemateriaalin ongelmallista luonnetta. Tietomme ajasta perustuvat yhteiskunnallisen asemansa vakiinnuttaneiden instituutioiden ja henkilöiden laatimiin dokumentteihin. Tehtaiden palkkatyöväestö ja varaton, ilman vakituista tulonlähdetä elänyt ja proletariaatiksi kutsuttu väestönosa ei jättänyt jälkeensä kirjallisia lähteitä.³ Clemens Zimmermannin tutkimus vuodelta 1991 esittelee lähtökohtaisesti sosiaalishistoriallisesta näkökulmasta Saksan asuntokysymystä ja asuntopoliittikkaa painottaen ajallisesti kuitenkin lähinnä 1800-luvun jälkipuolta.⁴ Mainittava aikakautta

käsittelevä, vaikkakin maantieteellisesti Preussista kaukaisemmaksi sijoittuva erillistutkimus on Ines Florschütz in väitöskirja Baijerin teollistumisesta ja työväestön asuinoloista.⁵ Preussin kuningas Fredrik Vilhelm IV:n hallintokauteen ja arkkitehtonisiin suunnitelmiin valaisevan kuvan antaa David E. Barclay kirjoittama hallitsijan elämäkerta.⁶

Arkkitehtuurijulkaisut Preussissa kuningas Fredrik Vilhelm IV:n hallituskaudella

Arkkitehtuurin opetuksessa ja ammatin harjoittamisessa alan julkaisuilla on aina ollut merkittävä rooli, olivat kyseessä sitten perinteiset kuva- ja piirustusplanssit, teoriakirjat tai 1800-luvun alussa yleistyneet ja ajankohtaisista aiheista nopeasti tietoa myös ammattipiirien ulkopuolelle levittäneet aikakausjulkaisut. Preussissa arkkitehtien koulutus nojasi 1799 Berliiniin perustetun kuninkaallisen Bauakademien antamaan opetukseen. Oppilaitoksen keskeisin tavoite oli kouluttaa rakennusalan virkamiehistö Preussin valtiollista rakennushallintoa varten. Arkkitehtuurin opinnot Bauakategoriassa suorittaneet ja hallinnossa työskennelleet virkamiehet (ammatinimikkeellä *Regierungsbaumeister*) toteuttivat valtiolliset rakennuskohteet, kun taas 1800-luvun ensimmäisellä puoliskolla lukumäärältään vielä verraten harvat niin kutsutut yksityiset arkkitehdit (*Privatbaumeister*) suunnittelivat yksityisiltä toimeksiantajilta saatuja rakennushankkeita.

Huomattavaa on, että keskitetty preussilainen rakennushallinto ei ollut itseriittävä, suljettu järjestelmä, vaan se otti jo varhain vaikutteita

2 Eva Börsch-Supan, *Berliner Baukunst nach Schinkel 1840–1870* (Prestel, 1977).

3 Johan Friedrich Geist & Klaus Kürvers, *Das Berliner Mietshaus 1740–1862* (Prestel, 1980), 26–27.

4 Clemens Zimmermann, *Von der Wohnungsfrage zur Wohnungspolitik: die Reformbewegung in Deutschland 1845–1914* (Vandenhoeck & Ruprecht, 1991).

5 Ines Florschütz, *Architektur und Arbeit: die Fabrik in der bayerischen Frühindustrialisierung 1840–1860* (Peter Lang, 2000); Saksalaisten kaupunkien yhteiskuntarakenteen muutoksesta ja kehityksestä ks. esim. Wolfgang K. Krabbe, *Die deutsche Stadt im 19. und 20. Jahrhundert* (Vandenhoeck & Ruprecht, 1989).

6 Käytän teoksen saksankielistä, tekijän englanninkielistä alkuperäisteoksesta täydentämää laitosta. David E. Barclay, *Anarchie und guter Wille: Friedrich Wilhelm IV. und die preußische Monarchie* (Siedler, 1995).

rakentamisen käytäntöihin erityisesti Ranskasta ja Englannista. Tiedot uudistuksista välittyivät Saksaan paljolti juuri ranskalaisten ja englantilaisten julkaisujen kautta, joita puolestaan saksalaiset aikakausjulkaisut edelleen siteerasivat. Ranskasta lainattu ajatus viranomaisorganisaation keskittämisestä laajeni edelleen koskemaan virkamiehistön keskitettyä koulutusta ja peilautui myös julkaisupolitiikassa.⁷ Preussin rakennushallintoa johtanut Oberbaudeputation oli vuodesta 1830 lähtien toimittanut kuparipiirroksista ja lyhyistä teksteistä koostunutta julkaisua *Bauausführungen des Preußischen Staats*. Se oli suunnattu yksinomaan viranomaiskäyttöön, ja se esitteli rakennusprosessien teknisiä kysymyksiä, kuten rakenteita, materiaaleja, rakennusalalla tehtyjä uudistuksia ja keksintöjä sekä rakentamisen taloudellisia seikkoja. Julkaisun seuraaja oli vallankumousvuosina uudistetun rakennushallinnon yhdessä Berliinin arkkitehtiyhdistyksen kanssa toimittama, vuodesta 1851 kuukausittain ilmestynyt *Zeitschrift für Bauwesen*.⁸ Se oli valtiollisista rakennushankkeista kertova ja rakennushallinnon virallisten ilmoitusten julkaisukanava.

Preussin rakennushallinnon julkaisujen rinnalla ilmestyi 1800-luvun alkupuolella yksityishenkilöiden tai yhdistysten toimittamia, arkkitehtuuria ja insinööritieteitä koskevia aikakauslehtiä. Niistä varhaisimpia ovat August Leopold Crelle'n jo vuodesta 1818 alkaen julkaiseman *Archiv für die Baukunst* (vuodesta 1829 *Journal für die Baukunst*) sekä vuonna 1824 perustetun Berliinin

arkkitehtiyhdistyksen *Entwürfe aus der Sammlung des Architekten-Vereins, Notizblatt des Architekten-Vereins zu Berlin* (ilmestyi vuosina 1833–1850) ja *Architektonisches Album* (vuodesta 1833).⁹ Mainitut lehdet ovat ennen muuta rakentamisen teknisiä seikkoja ja tyylikysymyksiä käsitteleviä, epäpoliittisia arkkitehtuurijulkaisuja, joissa esiteltiin myös arvorakennuksia, kuten kirkkoja, yliopisto- ja hallintorakennuksia tai edustavia villoja. Arkkitehtuurin poliittista ja yhteiskunnallista vaikuttavuutta niissä ei tuotu merkittävästi esiin.

1800-luvulle tultaessa valtion rinnalle rakennuttajina ja toimeksiantajina nousivat ponnekkaammin esiin niin yksityiset tahot kuin yhdistys- ja järjestötoiminnan edustajat. Samalla keskustelu rakentamisesta laajeni aikakauslehtien lisääntyneen tarjonnan kautta myös rakennushallinnon ja viranomaisjulkaisujen ulkopuolelle. Uudet lehdet mahdollistivat myös kriittisten äänenpainojen julkituontia rakentamisesta tai sen suunnittelun puutteista. Tällaisista lehdistä olen valinnut tarkempaan lähilukuun kaksi: Ludwig Försterin (1797–1863) Wienissä vuodesta 1836 toimittaman *Allgemeine Bauzeitungin* ja Johan Andreas Rombergin (1806–1868) vuonna 1841 perustaman *Zeitschrift für praktischen Baukunstin*. Vaikka Försterin toimittama lehti ilmestyi Itävallassa, oli se myös Preussissa yksi keskeisin alan aikakausjulkaisu. Sivuhuomiona mainittakoon, että lähes kaikki yllä mainitut julkaisut tunnettiin tuolloin myös Suomessa. Ernst Bernhard Lohrmannin toimiessa vuodesta 1841 Intendentinkonttorin päällikkönä Intendentinkonttorin kirjastoon hankittiin runsaasti nimenomaan saksankielistä ammattikirjallisuutta, mukaan lukien kaikkien yllä mainittujen lehtien useimmat vuosikerrat.¹⁰

7 Christian Welzbacher, "Vorbild und Konkurrenz in einem: die preußische Bauverwaltung und ihr Verhältnis zu Frankreich und England 1770–1840," teoksessa *Staatsaffäre Architektur: von der preußischen Hochbauverwaltung zur Reichsbauverwaltung 1770–1933*, toim. Hans-Dieter Nägelke & Christian Welzbacher (Geymüller, 2023), 55–56, 67–66. Ranskaa ja erityisesti Pariisia koskevasta uutisoinnista ei-fiktiivisissä saksalaisissa julkaisuissa ks. Gerhard K. Kaiser, *Deutsche Berichterstattung aus Paris* (Universitätsverlag Winter, 2008).

8 Hans-Dieter Nägelke, *Neben Schinkel: die "Bauausführungen des Preußischen Staats"* (Universitätsverlag der TU, 2010), 4–6.

9 Börsch-Supan, *Berliner Baukunst nach Schinkel*, 12.

10 Jarkko Sinisalo, *Arkkitehtuurikirjoja Euroopan laidalla* (Museovirasto, 2006), 36, 39–40, 42, 44, 49, 51.

Ludwig Förster ja *Allgemeine Bauzeitung*

Ludwig Förster opiskeli arkkitehtuuria Wienin kuninkaallisessa kuvataideakatemiassa, suunnitelti arkkitehtina hyvin erityyppisiä rakennuksia sekä toimi liikeyrittäjänä perustaen muun muassa kivipainon ja 1836 *Allgemeine Bauzeitung*-lehden. Julkaisu oli pitkään ainut Itävallassa ilmestynyt rakennustaiteen alan ammattilehti, jota luettiin myös laajasti eri puolilla Eurooppaa. Lehden perustamisvuotena Förster teki kiertomatkan Euroopassa solmien samalla yhteyksiä ulkomaisiin, arkkitehtuurista myöhemmin lehdeensä kirjoittaviin kirjeenvaihtajiin. Heidän myötävaikutuksellansa lehden ilme oli alusta alkaen kansainvälinen ja uusimpia alan virtauksia esittelevä. Piirustuksin esitelty uudet rakennuskohteet olivat kuitenkin pääsääntöisesti Wienistä ja useimmiten Försterin omia suunnitelmia. Vuodesta 1843 Förster toimi Wienin kuvataideakatemian professorina ja vuosina 1847–1852 hänellä oli yhteinen arkkitehtitoimisto Theophil Hansenin kanssa.¹¹

Jälkikäteen on vaikea todentaa, millä intensiteetillä ikääntyvä ja monilla eri aloilla samanaikaisesti toiminut Förster ehti johtaa lehtensä toimituslinjaa 1800-luvun puoliväliin tultaessa. Ulkomaanuutisissa ranskalaislehdistä tehdyt lainaukset tai Ranskasta lähetetyt artikkelit näyttävät olleet alusta alkaen muunmaalaisia korostuneemmin esillä. *Allgemeine Bauzeitung* oli Preussissakin tunnettu ja luettu alan ammattijulkaisu, mutta tutkittuna ajanjaksona sen käsittelemät aiheet ja artikkelit koskettelivat perin harvoin suoranaisesti Preussia.

11 Architekturmuseum Wien. "Architektenlexikon Wien 1770–1945," luettu 15.3.2024, <https://www.architektenlexikon.at/de/1061.htm>

Johannes Andreas Romberg ja *Zeitschrift für praktische Baukunst*

Huomattavasti Försteriä kärkevämmin arkkitehtuurin poliittisiin ja sosiaalipoliittisiin kytkentöihin tarttui arkkitehti, arkkitehtuurin teoreetikko ja toimittaja Johannes Andreas Romberg. Hän perusti Leipzigiin 1841 arkkitehtuurijulkaisuja painaneen kustantamon, jossa hän painatti muun muassa toimittamansa *Zeitschrift für praktische Baukunst*-lehden.¹² Yksi Rombergin tekniikan, taiteen ja tyylien suhdetta käsittelevä teoreettinen julkaisu, vuonna 1837 ilmestynyt *Versuch einer architektonischen Formenlehre*, tunnettiin myös Suomessa.¹³ *Zeitschrift für praktische Baukunst* oli käytännönläheinen arkkitehtuurijulkaisu, jonka tarkoitus oli – lehden esipuheen mukaan – levittää tietoa rakennusalaan vaikuttaneista uusista tekniikoista ja käytänteistä laajasti niin arkkitehteille, insinööreille, rakennusmestareille kuin alan käsityöläisille.¹⁴ Myös Romberg käytti hyväkseen tukiverkostona eri maissa toimineita kirjeenvaihtajia. Tässäkin tapauksessa ei ole saatavissa tarkempaa tietoa näistä henkilöistä ja heidän työpanoksestaan eri aikoina. On jo tässä kohdin mainittava, että niin Rombergin kuin Försterin lehdessä 1840- ja 1850-luvulla huomattava osa arkkitehtien käymästä keskustelusta kohdistui arkkitehtuurin tyylikysymykseen. Silmiinpistävästi tämä käy ilmi arkkitehtien ja insinöörien yhteisistä kokouksista julkaistuista laajoista selonteista.¹⁵

12 Otto Beneke, "Romberg, Johannes Andreas," *Allgemeine Deutsche Biographie* 29 (1889), 115, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116605758.html#adbcontent>

13 Teos hankittiin Intendentinkonttorin kirjastoon 1848. Sinisalo, *Arkkitehtuurikirjoja Euroopan laidalla*, 41.

14 Nimiösivu ja Vorvort, *ZfpB* 1841, 5–6.

15 Kokouksia järjestettiin vuosittain Saksan eri kaupungeissa vuodesta 1842 alkaen (poikkeuksena vuodet 1848–1849, jolloin kokoukset oli kielletty; 1850 se oli peruttu koleraepidemian ja 1851 Lontoon teollisuusnäyttelyn vuoksi).

Vuonna 1845 Romberg kritisoi sitä, kuinka saksankieliset arkkitehtuuriin ja insinööritieteisiin liittyvät aikakausjulkaisut olivat lukumääräisesti suhteettomasti lisääntyneet niin, että suurin osa uusista ja usein lyhytikäisistä lehdistä oli sisällöllisesti mitäänsanomattomia ja niissä tyydyttiin vain lainaamaan ja kopioimaan muissa ammatilehdissä olleita artikkeleita.¹⁶ Romberg uudisti 1846 oman lehensä ilmiänsua suurentamalla formaattia vastaamaan paremmin piirustusten korkeatasoista painamista. Sisältö pysyi samana: tarkoituksena oli edistää rakennustaidetta ja -tiedettä julkaisemalla alkuperäisartikkeleita rakennusosalta, kertomuksia englantilaisista, ranskalaisista ja saksalaisista aikakauslehdistä, yhteenvetoja Saksan arkkitehtien ja insinöörien kokouksista, tietoja rakennuslaeista- ja järjestyksistä, kirjallisuusarvioita sekä *kriittisiä* kertomuksia rakentamisen, teollisen toiminnan ja insinööritieteen alalta. Lehden painopiste oli rakennustaiteessa, ei insinööritieteissä.¹⁷ Samana vuonna Romberg hyökkäsi rajusti kilpailijakseen kokemaansa Försterin lehteä vastaan väittäen sen toimitustapaa ja artikkelien tasoa ala-arvoiseksi.¹⁸ Romberg piti ilmiselvästi tiukemmin käsissään lehden toimitustyötä ja asiasisältöjen valintaa kuin Förster, jolle lehden päätoimittajuus vaikuttaisi olleen enemmän sivutoimi muiden tehtävien ohella, näin varsinkin 1840-luvulta alkaen.

Sosiaalisten epäkohtien esiintulo rakentamisessa *Vormärzin* aikana

Saksassa aikaa 1830-luvulta maaliskuussa 1848 nousseeseen kapinointiin on kutsuttu *Vormärzin* ajaksi. 1840-luvun lopulla kasvanut tyytymättömyys vallinneisiin oloihin nostatti vallanku-

mouksellista mielialaa. Ruoka-ainepula, kehnot työolosuhteet tai virkavallan ”ylhäältä” tuleva painostus ja väkivalta nostattivat konfliktitilanteita ja kollektiivista protestiliikettä kaduilla.¹⁹ Yhteiskunnan parempiosaiset saattoivat huomioida kaupunkeihin työn perässä muuttaneiden huonot asuinolosuhteet, mutta ratkaisuja niiden parantamiseksi ei juurikaan tehty: aikalaiskirjoittaja Friedrich Saß kuvaa 1846 Berliinin asunto-olojen kurjuutta nähdessä niiden syyksi keinottelun ja ahneuden. Kaupungin poliittinen toiminta ei enää vastannut yhteiskunnallista realiteettia.²⁰

Ehkä yllättävääkin on, että teollisuusrakennusten arkkitehtuuri tai työskentelyolosuhteet ja työturvallisuus tehtaissa eivät nousseet tutkittavana ajankohtana arkkitehtilehdissä kriittiseen keskustelun piiriin. Teollistuminen Saksassa 1800-luvun alussa ei edennyt alueellisesti yhtenäisesti, ja tehdasrakennuksille ei ollut tuolloin vielä kehittynyt mitään tiettyä arkkitehtonista muotoa. Tehtaat nähtiin aluksi lähtökohtaisesti kuuluvaksi rakennustieteiden (insinööritieteen), ei rakennustaiteen alueelle, minkä vuoksi arkkitehdit suhtautuivat väheksyvästi niiden suunnitteluun.²¹

Tehdastyöväestön elinolosuhteisiin liittyvät ongelmat nimettiin yleistäen ”sosiaalseksi kysymykseksi”, jota palloteltiin kenenkään tarttumatta poliittisesti ja suoranaisesti parannustoimiin. Varsinainen sosiaalihuolto lepäsi vielä pääasiassa kirkon, yksityisten avustusjärjestöjen ja hyvän-

- 16 J.A. Romberg, Literatur. Die Zeitschriften-Literatur für Architekten und Ingenieure. *ZpB* 1845, 54–56.
- 17 Vorwort. *ZfpB* 1846, 5; Ks. myös Reisebericht. Von dem Herausgeber. *ZfpB* 1848, 23–28. Kursivointi kirjoittajan.
- 18 Journal-Revue. Försters allgemeine Bauzeitung. *ZfpB* 1846, 463–472.

- 19 Manfred Gailus, *Straße und Brot: sozialer Protest in den deutschen Staaten unter besonderer Berücksichtigung Preußens, 1847–1849* (Vandenhoeck & Ruprecht, 1990), passim.
- 20 Friedrich Saß, *Berlin in seiner neuesten Zeit und Entwicklung 1846*, uudelleen toimitanut Detlef Heikamp (Frölich & Kaufmann, 1983 alkuperäinen 1846), passim.
- 21 Florschütz, *Architektur und Arbeit*, 27, 103; Aikalaishuomioista ks. J. A. R. [Johannes A. Romberg], Über Fabrikgebäude, *ZfpB* 1841, 79–84; Ludwig Kufahl, Ueber die Anlage von Fabrikgebäuden. *ZfpB* 1844, 29–33

tekeväisyyttä harrastavien yksityishenkilöiden varassa. Yritysten järjestämä sosiaalituki syntyi Saksassa hiljalleen vasta 1870-luvulta alkaen. Valtiollisella taholla vasta valtakunnankansleri Otto von Bismackin aikaansaama sosiaalilainsäädäntö 1880-luvulla takasi kansalaisille tapaturma- ja sairausvakuutuksen sekä eläkkeen.²²

Selkeimmin ja jo verraten varhain arkkitehtuurin yhteiskunnallinen vaikutusmahdollisuus ja vastuu nähtiin asuntohygieniassa ja erityisesti työväestölle tarkoitettujen kunnollisten asuntojen suunnittelussa. Jo 1837 Förster oli julkaissut *Allgemeine Bauzeitungissa* saksalaisarkkitehti Carl August Menzelin pitkän selonteon aiheesta. Vähemmän rakennuksia suunnitelleen mutta rakentamisesta ahkerasti artikkeleita ja oppaita kirjoittaneen Menzelin mukaan jokaiselle valtiolle kansalaisten terveys oli tärkein yleisen hyvinvoinnin ja talouden kasvun takaaja. Ja koska asuinrakennuksen rakentamistapa vaikutti merkittävästi asukkaiden terveyteen, tuli rakennusaineisiin ja -menetelmiin kiinnittää suurta huomiota. Menzel esittelee artikkelissaan yksityiskohtaisesti myös myöhemmin asuntohygieniakeskustelussa toistuneita, suunnittelun terveyttä edistäviä seikkoja.²³

Hieman myöhemmin Romberg julkaisi *Zeitschrift für praktische Baukunstissa* eri lähteistä kokoamansa katsauksen asuinrakennusten puutteiden korjaamisesta. Hänen mukaansa asuntojen ahtaus ja huono ilmanlaatu lisäsivät kuolleisuutta. Asuinrakennusten tuli olla kivia, lämpimiä, kestäviä ja hyvästä materiaalista tehtyjä. Pääsyy huonoon asuntoarkkitehtuuriin oli keinottelu rakennusosalalla, mihin Preussin

valtiovaltakkaan ei juuri pystynyt puuttumaan lainsäädännön takaaman yksilönvapauden ja vapaan ammatinharjoittamisen vuoksi. Rombergin mielestä kaikkien rakennusosalalla toimivien henkilöiden tuli oppia alan aikakauslehdistä rakentamista koskevista uusimmista keksinnöistä, tutkimuksista ja parannuksista, joista hänenkin artikkelinsa levittivät tietoa.²⁴ Pari vuotta myöhemmin Romberg kritisoi uudelleen suurkaupunkien asuntokysymystä ja erityisesti pienten, alemmille yhteiskuntaluokille soveltuvien asuntojen puutetta. Hän totesi painokkaasti, että asiantilan korjaaminen on arkkitehtuurin tehtävä; arkkitehteillä ei voi olla arvokkaampaa tehtävää, kuin huolehtia taiteensa kautta kansa-ihmistensä hyvinvoinnista.²⁵

Ensimmäinen suuren mittaluokan berliiniläisen asuntokeinottelukohde oli koillisessa Hamburger Torin edustalla kaupungin muurin ulkopuolella oleva, Voigtlandiksi kutsuttu alue. Sinne tehtaanomistajien 1820-luvulla kaupunkiin muuttaneelle työväestölle pystyttämät, puutteellisesti rakennetut ja ahtaat vuokra-asuinkerrostalot olivat varhainen esimerkki ajan asuntokeinottelusta. Näistä ”perhetaloiksi” (Familienhäuser) kutsutuista suurin, viisikerroksinen ”das Lange Haus” sisälsi yli kolmesataa huonetta, joissa kussakin asui useampi henkinen perhe.

Sveitsiläinen opiskelija Heinrich Grunholzer dokumentoi 1842 perhetalojen karuja ja alarvoisia asuinolosuhteita. Kirjailija Bettina von Arnim julkaisi kesällä 1843 kyseisen raportin kirjassaan *Dies Buch gehört dem König*. Von Arnimin julkaisu oli kirjoitettu vaikeaselkoiseen fiktiivisen keskustelun muotoon, mikä ilmeisimmin säästi sen sensuroinnilta. Harvojen luettavaksi päätynyt kirja ja sen kritiikki ei johtanut

22 Florschütz, *Architektur und Arbeit*, 207–209.

23 Börsch-Supan, *Berliner Baukunst nach Schinkel*, 635–636; K. A. [Carl August] Menzel, Die Wohngebäude in Bezug auf die Gesundheit ihrer Bewohner. *AB* 1837, 382–410; Teppo Jokinen, ”Arkkitehti Gustaf Nyström ja kaupunkihygienia,” teoksessa *Hippokrates: Suomen Lääketieteen Historian Seuran vuosikirja*, toim. Heikki S. Vuorinen et al. (Suomen Lääketieteen Historian Seura, 2017), 145–146.

24 Hilfsmittel zur Verbesserung unserer Wohngebäude, *ZfpB* 1841, 104–117.

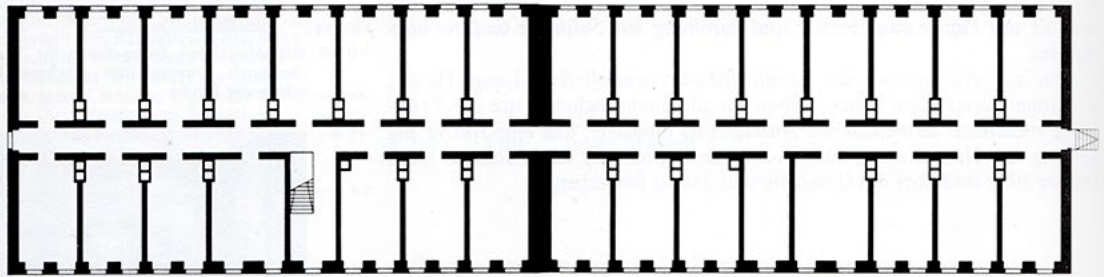
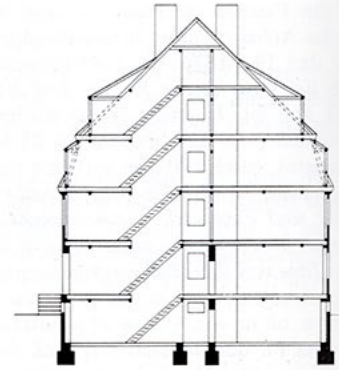
25 J. A. Romberg, Ueber den Mangel an kleinen Wohnungen in großen Städten. *ZfpB* 1845, 297–300.

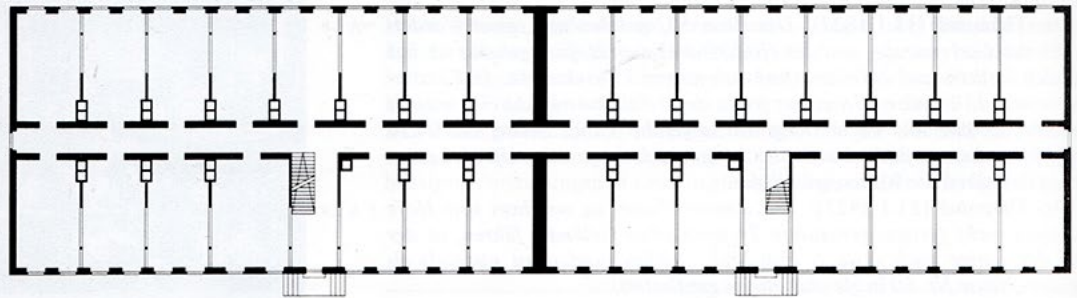
B 32
Rekonstruktion des
LANGEN HAUSES
Gartenstr. 58

0 5 10 15 20 25 30

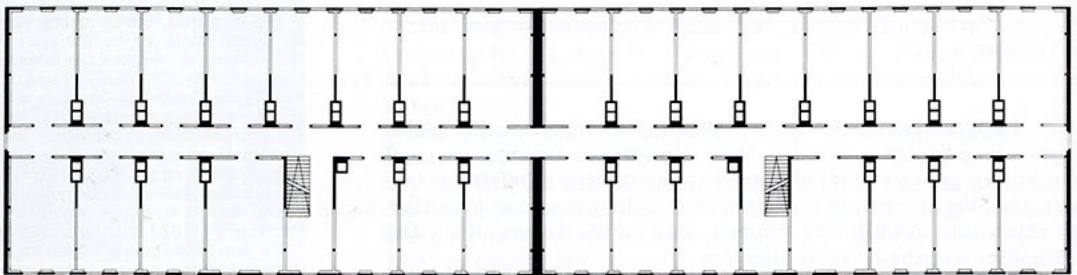
Schnitt

1. Etage

2. Etage

Kuva 2. Rekonstruktiopiirustus (leikkaus ja pohjapiirustukset): Das lange Haus, Gartenstraße 58, Berliini. Lähde: Geist & Kürvers, *Das Berliner Mietshaus 1740–1862*, 104, kaikki oikeudet pidätetään.

parannustoimenpiteisiin monarkin, Preussin tai Berliinin kaupungin viranomaisten taholta. Yritys vaikuttaa arkkitehtuurilla yhteiskuntarakenteisiin kariutui tässäkin tapauksessa kysymykseen kustannuksista.²⁶

Vaikka Voigtlandin rakennuksia ei suoranaisesti käsitelty arkkitehtuurin aikakauslehdissä, nousi niissä toisinaan esiin huoli Berliiniläisten vuokrakerrostalojen huonosta asunohygienias- ta. Samana vuonna, kun Bettina von Arnimin ”*Königsbuch*” ilmestyi, Romberg aloitti omassa lehdessään kirjoitussarjan yksityisten asuintalojen ja asuntojen suunnittelusta. Aluksi hän huomautti Saksan kasvavissa suurkaupungeissa vallitsevasta keinottelusta ja halusta rakentaa tiettylle alueelle mahdollisimman paljon asuntoja, mikä oli niin terveydelle kuin rakennustaiteelle haitallista. Ensimmäisessä kirjoituksessaan hän vertaili eri maissa asuntojen ja talojen yhteyteen suunniteltujen käymälöiden hygieenisia ratkaisuja ja niiden puutteita.²⁷

Sekä Rombergin että Försterin arkkitehtuurin aikakauslehdissä viitattiin usein ranskalaisesi- kuviin asuntojen asuttavuutta ja hygieenisyyttä esiteltäessä.²⁸ *Zeitschrift für praktische Baukunst- issa* kiinnitettiin 1842 huomiota kaupunkien ka- tujen ja jalkakäytävien kuntoon ja puhtauteen

sekä keinoihin, joilla Pariisissa parannettiin ka- tujen tasoa.²⁹ Lehden seuraavan vuoden kirjalli- suuskatsauksessa esiteltiin geodeetti Johan Jacob Bayerin ja insinööriupseeri Ludwig Blessonin julkaisua katujen puhtauden merkityksestä ja eritoten Pariisissa ja Lontoossa tehdyistä toi- mista tilanteen parantamiseksi.³⁰ Vuonna 1846 *Zeitschrift für praktische Baukunst*issa siteerat- tiin ranskalaista *Revue générale de l'Architecture* -lehteä, jonka artikkelissa korostettiin terveiden asuntojen vaikuttavan kohottavasti köyhän luo- kan siveelliseen tilaan ja kuinka Lontoossa ja Pa- riisissa arkkitehdit suunnittelevat edullisesti ra- kennettavia pienasuntoja köyhille.³¹ Aiheeseen palattiin ranskalaislehteä lainaten seuraavanakin vuonna.³²

Arkkitehdit eivät kuitenkaan tässä vaihees- sa näyttäisi julkisesti juurikaan keskustelleen käytännön parannusratkaisuista asuttopulaan. Lehdissä esitellyt uudet asuinrakennukset olivat pääsääntöisesti varakkaalle porvaristolle suun- niteltuja kaupunkiasuntoja tai maalaishuviloita. On lisäksi huomattava, että vähävaraisille kohdennettuja vuokra-asuntoja eivät niinkään suunnitelleet arkkitehdit, vaan usein keinotteli- joiden ajamina rakennusmestarit tai rakennusu- rakoitsijat, joilla ei välttämättä ollut alan riittävää koulutusta. Tällainen anonyymi rakentaminen puolestaan ei kuulunut rakennustaiteesta uuti- soivien ammattilehtien keskeiseen aihepiiriin.

Kuitenkin vähäosaisten huonot asunto-olot saivat aikaan sen verran vastakaikua ammatti- piirissä, että – rakennusmestari Carl Wilhelm Hoffmannin aloitteesta – tilannetta yritettiin parantaa voittoa tuottamattoman rakennus-

26 Perusteellinen, dokumentoitu selvitys Voigtlandin vuokrakerrostalojen varhaisesta historiasta, Grunholzerin dokumentista ja ”*Königsbuchin*” vastaan- otosta ks. Geist & Kürvers, *Das Berliner Mietshaus*, erit. s. 28–170, 214–248.

27 [Johannes A. Romberg], Über die Einrichtung bürgerlicher Wohngebäude. *ZfpB* 1843, 152–155. Jatko-osia artikkelisarjaan ei kuitenkaan ilmestynyt.

28 Esim. Kunstberichte. Paris. *ZfpB* 1844, 90; Beschreibung eines Küchenofens. Aus der Revue générale de l'architecture et des travaux publics. *ZfpB* 1844, 139; Die Miethhäuser in Paris, *AB* 1843, 49–55; Ueber Heizung und Ventilation. *ZfpB* 1845, 88–91; Die neuesten Erfahrungen in Betreff der Heizung und Ventilazion öffentlicher Gebäude, welche in den Jahren 1843 bis 1853 in Frankreich gemacht wurden. *AB* 1854, 15–83; Ks. myös Über Erweiterung von Städten, Anlage neuer Straßen innerhalb derselben und Anlage neuer Stadttheile. *ZfpB* 1844, 207–213; Abhandlung über Baupolizei und Baurecht. *ZfpB* 1844, 230–237.

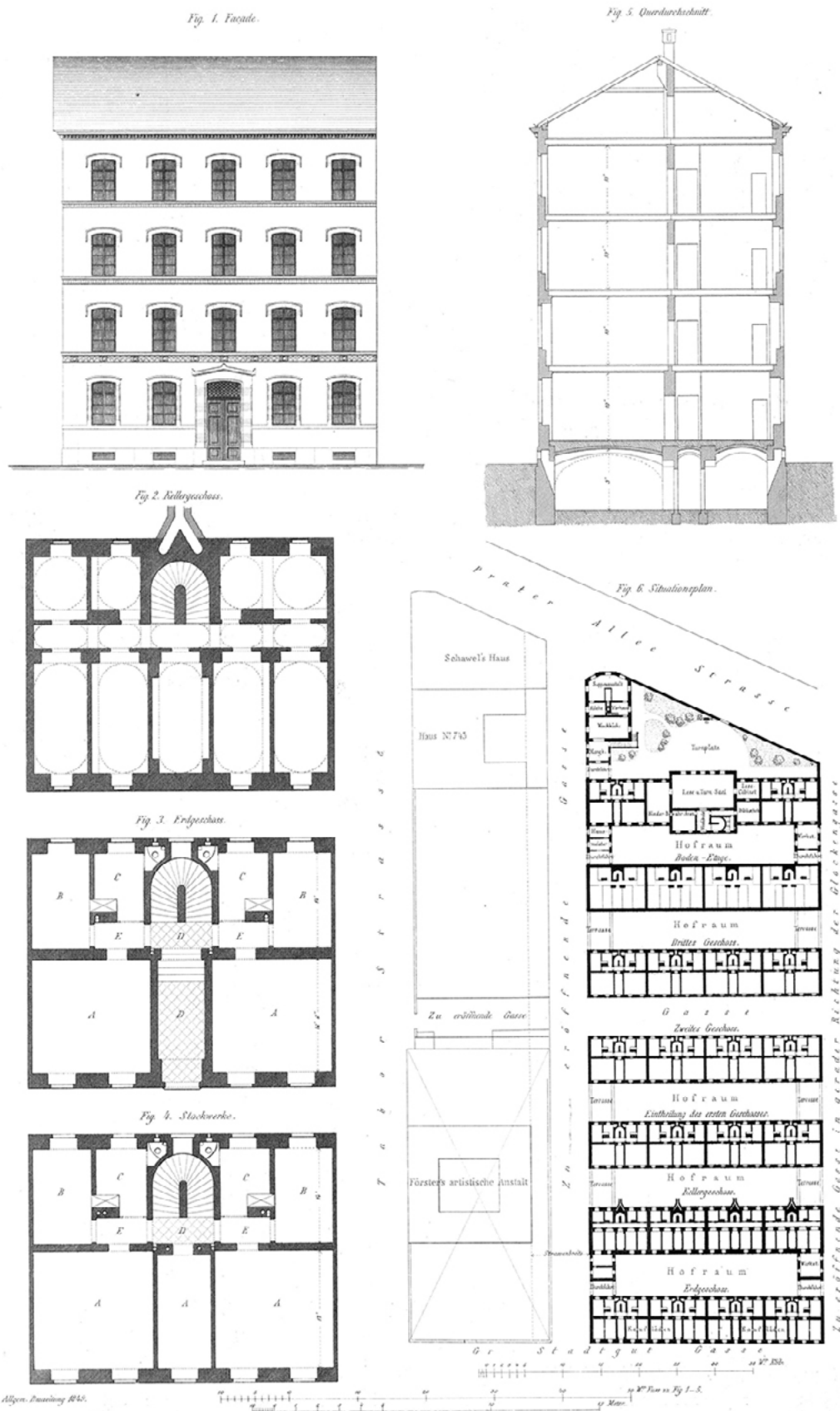
29 Ueber die angewendeten Mittel, den Zustand der Straßen in Paris zu verbessern. *ZfpB* 1842, 37–39.

30 Die Bewässerung und Reinigung der Straßen Berlins. Eine Denkschrift zur allgemeinen Verständigung von Baeyer und L. Blesson. *ZfpB* 1843, 286–290.

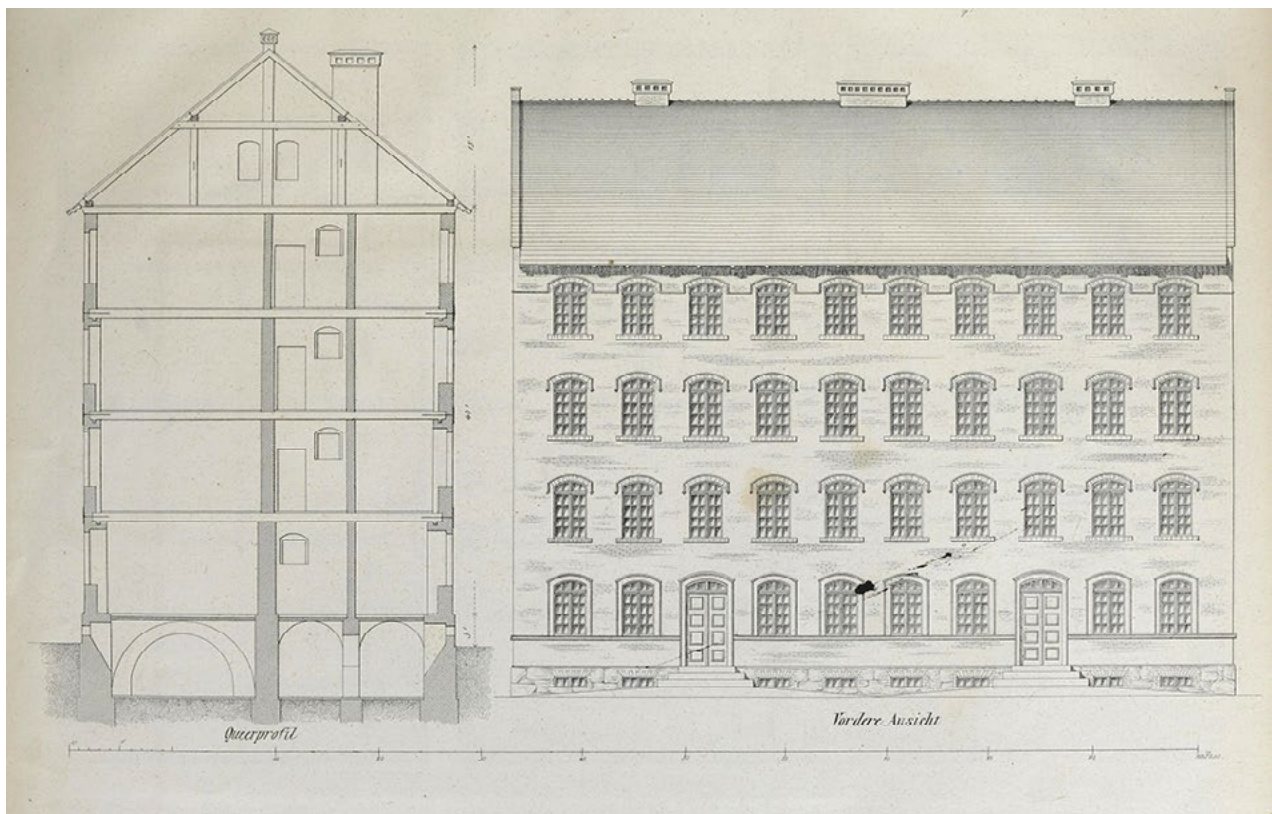
31 Journal-Revue. Revue générale de l'Architecture. Über die Anwendung der Baukunst zum Nutzen der arbeitenden Klassen. *ZfpB* 1846, 153–162.

32 Von den Wohnungen der Arbeiter. *ZfpB* 1847, 277–303.

Kuva 3. Ludwig Försterin toimittamassaan lehdessä *Allgemeine Bauzeitung* esittelemä suunnitelma työväestön asuintaloksi Wieniin. Julkisivu-, leikkaus- ja pohjapiirustukset, *Allgemeine Bauzeitung* 1849, kuvataulu 263. Lähde: ANNO Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften.

Kuva 4. Berliner gemeinnützige Baugesellschaftin rakennuttamien ensimmäisten asuinkerrostalojen suunnittelijoina toimivat Carl Wilhelm Hoffmann ja Wilhelm Emmich. Julkisivu- ja leikkauspiirustus. *Zeitschrift für praktische Baukunst* 1850, kuvataulu 32. Lähde: SLUB, die Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, lisenssi CC-BY-SA 4.0.

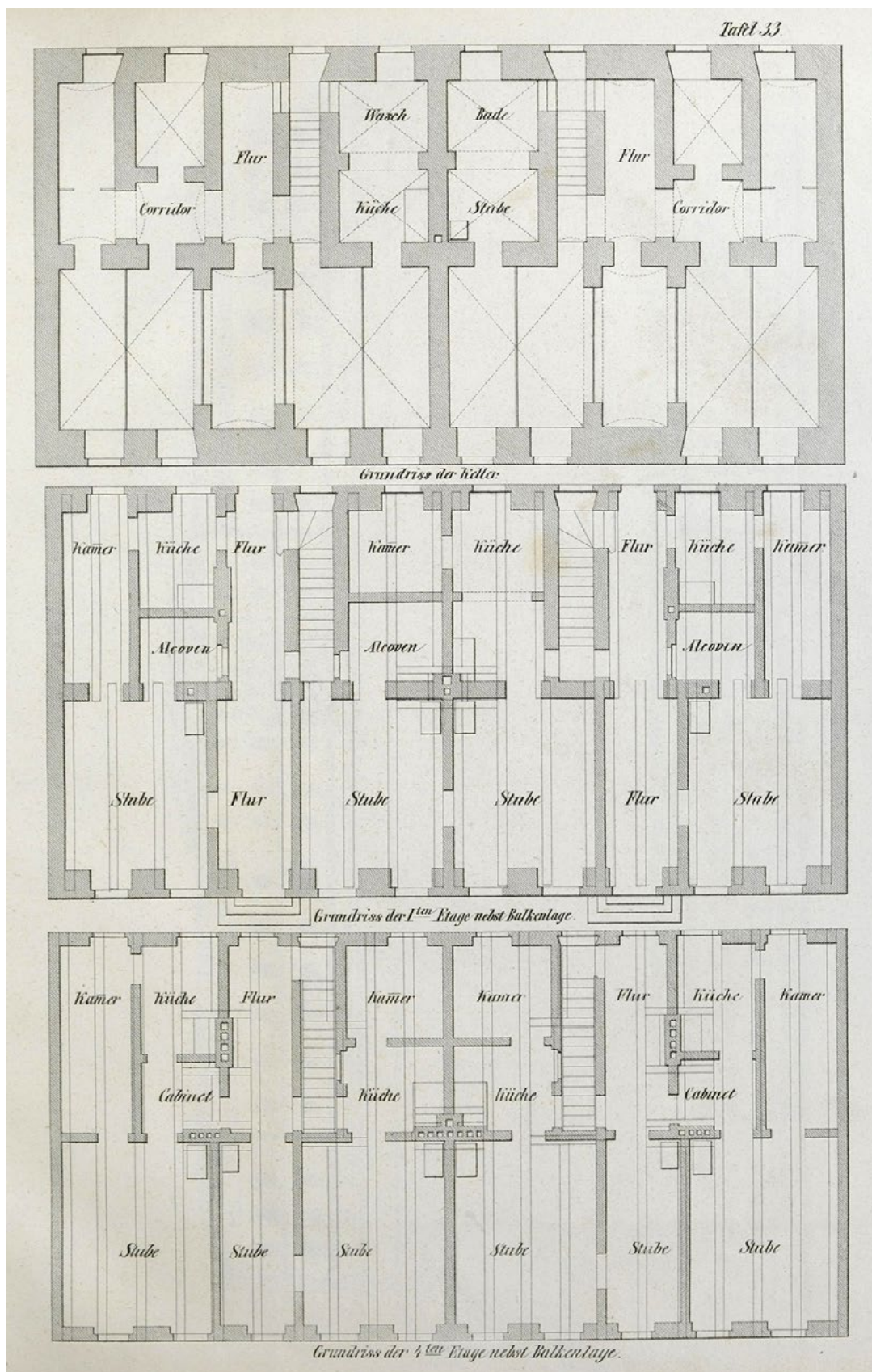
yhdistyksen toimilla.³³ Berliner gemeinnützige Baugesellschaft -yhdistys perustettiin 1847 ja kuningas vahvisti perustamisasiakirjan seuraavana vuonna. Perustajajäseniin kuulunut Victor Aimé Huber oli yksi aikansa pontevimmista sosiaalireformisteista ja asunto-olosuhteiden parantamisen puolestapuhujista.³⁴ Yhdistyksen rakennuttamiin, vuosikymmenen vaihteessa valmistuneisiin ensimmäisiin asuinkerrostaloihin kuuluvat niistä ainoina edelleen pystyssä olevat talot Torstraße 85–87:ssä. Rakennusten suunnittelijoina toimivat Hoffmann ja raken-

nustarkastaja Wilhelm Emmich. Tarkoituksena oli toteuttaa vähätuloiselle väestöryhmälle edullisia vuokra-asuntoja, taata asukkaille terveelliset asuinolosuhteet ja samalla kohentaa alempien kansanluokkien moraalia.³⁵ Emmich

33 Carl Wilhelm Hoffmann, *Die Aufgaben einer Berliner Gemeinnützigen Baugesellschaft* (Berlin 1847).

34 Michael A. Kanther & Dietmar Petzina, *Victor Aimé Huber (1800–1869): Sozialreformer und Wegbegleiter der sozialen Wohnungswirtschaft* (Duncker & Humblot, 2000).

35 [Wilhelm] Emmich, Entwurf zweier combinirter städtischer Wohnhäuser für Familien der untern Volksklassen, die noch nicht dem Proletariate verfallen sind. *ZfpB* 1850, 337–339; Carl Wilhelm Hoffmann, *Die Wohnungen der Arbeiter und Armen* (Berlin 1852); [Wilhelm] Emmich, Ueber die Maßregeln, zur Anordnung der Baulichkeiten, in Bezug auf die Förderung des Gesundheitszustandes der Menschen überhaupt, sowie über die bestehende und wünschenswerthe Einwirkung der Medicinal-Baupolizei im Preussischen Staate insbesondere. *ZfpB* 1853, 33–51; [Wilhelm] Emmich, Erläuterungen zu den Zeichnungen von den, 1850 bis 1854, durch die gemeinnützige Baugesellschaft zu Berlin erbauten Wohnhäusern, nebst Ermittlungen über die Anlage und Ertrags-Werthe der Grundstücke überhaupt. *ZfpB* 1856, 153–158.

Kuva 5. Berliner gemeinnützige Baugesellschaftin rakennuttaman asuinkerrostalon pohjapiirustus. *Zeitschrift für praktische Baukunst* 1850, kuvataulu 33. Lähde: SLUB, die Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, lisenssi CC-BY-SA 4.0.

Kuva 6. Ainoat säilyneet Berliinin yleishyödyllisen rakennusyhtiön 1850-luvulla rakennuttamista asuinkerrostaloista sijaitsevat Berliinissä osoitteessa Torstraße 85–87. Kuva Teppo Jokinen 2025, kaikki oikeudet pidätetään.

puolestaan oli yksi tuon ajan harvoista työväestön asuntoihin ja niiden parantamiseen omistautuneista alan vaikuttajista. Hän toimi Berliinin rakennustarkastajana vuodesta 1848 ja oli niin Berliinin arkkitehtiyhdistyksen kuin Berliner gemeinnützige Baugesellschaftin jäsen.³⁶ Rombergin *Zeitschrift für praktische Baukunst* julkaisi useita Emmichin artikkeleita ja esitteli niiden kautta Berliner gemeinnützige Baugesellschaftin toimintaa. Yhdistyksen perustaminen huomiointiin vallankumousvuosina Emmichin kirjoittamalla artikkelilla myös Försterin *Allgemeine Bauzeitungissa* samalla kun lehti julkaisi siinä Försterin laatiman, ilmeisesti hänen ainoaksi jääneen suunnitelmansa työläisasunnoksi Wienissä.³⁷

36 Börsch-Supan, *Berliner Baukunst nach Schinkel*, 569.

37 W. Emmich, Mittheilungen über den Zweck, die Einrichtung und die begonnene Wirksamkeit der gemeinnützigen Baugesellschaft zu Berlin AB 1849, 114–119; Förster, Entwurf zu einem Etablissement für Arbeiterwohnungen in Wien, AB 1849, 119–120.

Protestiliikehdintä ja vallankumousvuodet 1848/1849 Saksassa³⁸

Kun Ranskassa vuoden 1848 vallankumous liittyi kaikkiin poliittisen ja sosiaalisen elämän jännitteisiin, syyt vallankumoukselliseen liikehdintään Saksassa perustuivat pitkälti valtioliiton yksittäisten valtioiden tilanteeseen. Kuitenkin yhtenäisiä sytykkeitä saksalaiselle vallankumousliikehännälle olivat vaatimukset lehdistönvapaudesta, oikeuslaitoksen demokratisoisesta ja saksalaisen kansallisparlamentin eli saksalaisen perustuslaillisen kansallisvaltion

38 Aihetta käsittelevästä laajasta kirjallisuudesta tässä on käytetty erityisesti: Frank Lorenz Müller, *Die Revolution von 1848/49* (WBG, 2009); Hans-Werner Hahn & Helmut Berding, *Reformen, Restauration und Revolution 1806–1848/49*. Handbuch der deutschen Geschichte. Zehnte, völlig neu arbeitete Auflage (Stuttgart: Klett-Cotta, 2010); Alexa Geisthövel, *Restauration und Vormärz 1815–1847* (Ferdinand Schöningh, 2008).

Kuva 7. Eduard Gaertner, *Barrikade in der Breiten Straße*, 1848. Vesiväritetty lyijykynäpiirustus paperille, 14,7 x 24,7 cm. Stadtmuseum Berlin. Lähde: Wikimedia Commons, lisenssi CC0.

perustamisesta. Poliittinen toiminta oli aktivoitunut *Vormärzin* aikana.³⁹

Berliinissä vallankumouksellinen liikehdintä johti 18. ja 19. maaliskuuta 1848 monarkille lojaalin armeijan ja kansalaisten väliseksi barrikaditaisteluksi, jossa menehtyi satoja kaupunkilaisia.

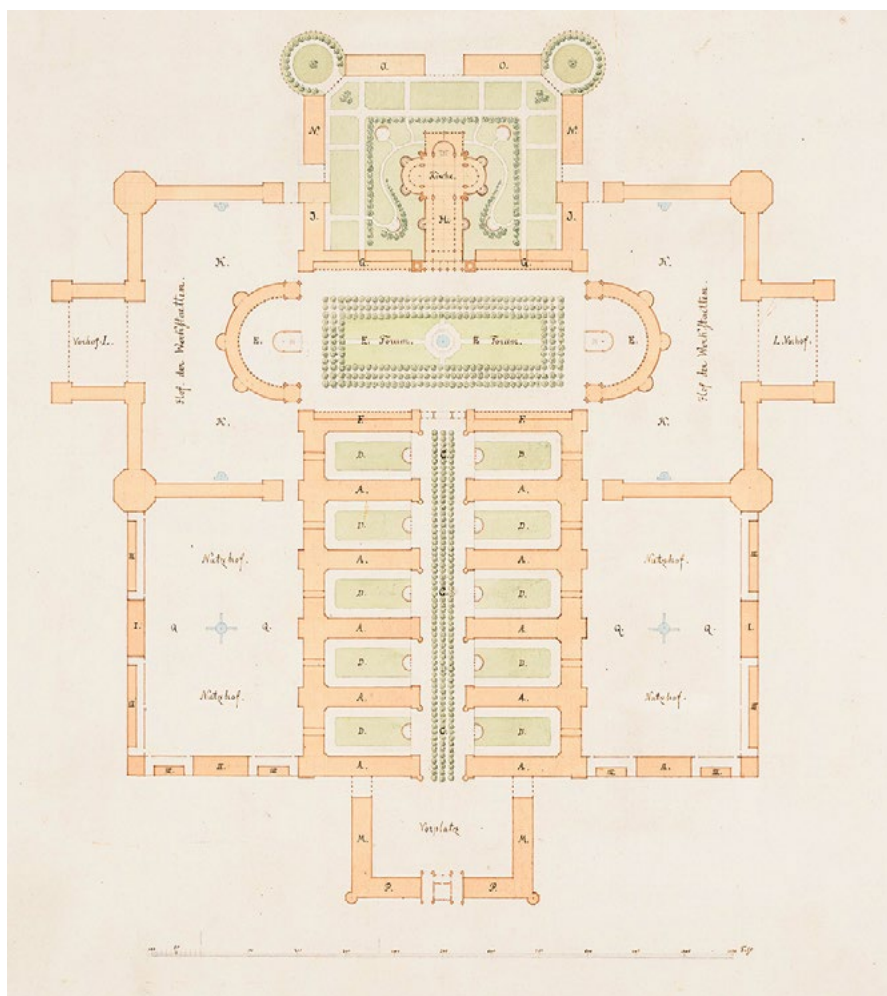
Arkkitehtuuria käsittelevissä lehdissä viittaukset rakentamisen ja poliittisen tilanteen välisiin yhteyksiin jäivät niukoiksi. Osasyynä oli oletettavasti varovaisuus mielipiteiden ilmaisuun ylipäätään, vaikkakin monarkin valtiokoneiston taholta valvonta ja sensuuri tiukentui uudelleen merkittävästi varsinaisten vallankumousvuosien jälkeen. Yksittäisten arkkitehtien osallistumisesta ajan tapahtumiin on vähän mainintoja.

39 Wolfgang Hardtwig, *Vormärz: der monarchische Staat und das Bürgertum* (Deutscher Taschenbuch Verlag, 1985), 138f, 153f.

Tunnettuja ovat tasavallan kannattajan Gottfried Semperin toimet Saksissa barrikadien suunnittelijana ja toukokuussa 1849 Dresdenissä vastarinnan organisoijana.⁴⁰ Arkkitehti Adolf Cluß oli puolestaan 1847 tutustunut Pariisissa ja Brysselissä Karl Marxiin ja Friedrich Engelsiin. Vallankumouksen puhjettua hän matkusti helmikuussa 1848 Mainziin ajamaan työväestön asiaa muuttaen kuitenkin jo elokuussa Yhdysvaltoihin.⁴¹

40 Semper joutui poliittisen toimintansa vuoksi lähtemään maanpakoon Pariisiin ja Lontooseen. Sonja Hildebrand, *Gottfried Semper: Architekt und Revolutionär* (wbg Theiss, 2020), 37–131.

41 Cluß toimi sittemmin Yhdysvalloissa arvostettuna koulujen, museoiden ja hallintorakennusten suunnittelijana. Haila Ochs & Sabina Wiedenhoef, "Einsichten in die amerikanische Gastgesellschaft: die Briefe des Architekten Adolf Cluß," teoksessa *Politische Netzwerke durch Briefkommunikation: Briefkultur der politischen Oppositionsbewegungen und frühen Arbeiterbewegungen im 19. Jahrhundert*, toim. Jürgen Herres & Manfred Neuhaus (Akademie Verlag, 2002), 177–180, 185–187.

Kuva 8. Wilhelm Stier, *Armenstadt Berlin*. Pohjapiirustus, väritetty tussi ja lyijykynäpiirustus paperille, 57,5 x 59,4 cm. Architekturmuseum der TU Berlin, Inv. Nr. 7255. Lähde: Architekturmuseum der TU Berlin. Kaikki oikeudet pidätetään.

Johannes Romberg otti kantaa tavoitellun kansallisvaltion ja arkkitehtuurin suhteeseen. Hän julkaisi lehdessään *Zeitschrift für praktische Baukunst* omien sanojensa mukaan ”mielihyvällä” taiteilijoiden aloitteesta laaditun vetoomuksen Frankfurt am Mainissa kokoontuneelle kansalliskokoukselle. Sen mukaan taide haluttiin nostaa poliittisella tasolla kansalliseksi asiaksi ja osa kansallisvaltion tuloista tuli suunnata kansalliskokouksen kokoamiseen ja julkisten muistomerkkien luomiseen.⁴² Taiteen, johon Romberg luonnollisesti ajan hengen mukaan luki kuuluvaksi myös arkkitehtuurin, tuli olla kansallisia, elämän välttämätön osa ja kansan kasvatuksen pääasiallinen kohde. Arkkitehtien tuli eri (tyyli)

suuntauksista huolimatta ponnistella yhteisvoimin rakennustaiteen hyväksi.⁴³

Kantaaottavimmin ajan arkkitehtilehdissä tapahtumia seurannut Romberg luopui *Zeitschrift für praktische Baukunst* -lehden toimittamisesta huhtikuussa 1853. Aikalaislähteet eivät kerro, olivatko eron syynä poliittiset muutokset vai henkilökohtaiset valinnat. Joka tapauksessa lehti muuttui julkaisuksi, jossa esiteltiin lyhyillä tiedonannoilla rakentamisen käytäntöjä ja uusia keksintöjä.⁴⁴ Aiemmin on viitattu siihen, että lehti toimi siitä alkaen 1850-luvun loppuun asti päätoimittajana toimineen Eduard Knoblauchin ja muiden Berliinin yksityisarkkitehtien henki-

42 Antwort der hannoverschen Künstler an die Kunstgenossen in Düsseldorf und Anruf an sämtliche Künstler Deutschlands. *ZfpB* 1848, 245–248.

43 Vorwort. *ZfpB* 1849, 5.

44 Vorwort. *ZfpB* 1853, 5–7.

lökohtaisena julkaisukanavana.⁴⁵ Lehti näyttäisi-kin ottaneen etäisyyttä kunnallisten ja valtiollisten rakennushankkeiden esittelemiseen, mihin saattoi osaltaan olla syynä yksityisarkkitehtien saama toissijainen kohtelu valtiollisessa ja kunnallisessa rakennushallinnossa.

Paljolti huomiotta jäänyt ja niin ikään arkkitehti-lehdissäkin ohitettu suunnitelma sosiaalisen rakentamisen alalta oli niin kutsuttu ”köyhäinkaupunki” (*Armenstadt*). Arkkitehti ja Bauakademien rakennustaiteen historian professori Wilhelm Stier oli jo 1843 luonnostellut asuinrakennusryhmän kuudelle tuhannelle Berliinin vähävaraiselle asukkaalle kaupunginmuurin läheisyyteen. Välittömästi vallankumouksen alettua maaliskuussa 1848 Stier lähetti suunnitelmansa uudelle sisäministerille toivoen sen saavan toteuttamismahdollisuuden muuttaneissa poliittisissa olosuhteissa. Ministeriö piti suunnitelmaa tarkoituksenmukaisena alueelle keskittyneiden köyhien ja varattomien aseman parantamiseksi, mutta ei nähnyt sen toteuttamista mahdolliseksi vaikeiden taloudellisten olosuhteiden vallitessa.⁴⁶

Regression aika ja kuningas rakennetun ympäristön visioijana

Saksalaisvaltioiden yhteisparlamenttihanke oli kaatunut toukokuussa 1849 ja suurin toivein 1848 alkanut kansallisvaltiota ja demokratiaa ajanut vallankumouksellinen liikehdintä oli epäonnistunut. Preussissa kuningas tosin joutui organisoimaan valtiomuodon kohden perustuslaillista monarkiaa, mutta hän saattoi muuttaa mielensä mukaan perustuslakia; todellisuudessa Preussissa vallitsi kuninkaan loppuhallituskautena taantumuksen aika, jolloin vallankumouk-

sen aikana saavutettuja demokraattisia oikeuksia peruttiin.⁴⁷

Preussissa arkkitehtien asema muuttui siten, että rakennushallinnon ja virkamiesarkkitehtien, jotka loppukädessä toimivat kuninkaan alaisuudessa, vastuuta rakentamiseen liittyvissä seikoissa lisättiin. Rakennushallinto siirrettiin vastaperustetun kaupan, liiketoimen ja julkisten töiden ministeriön alaiselle rakennusosastolle. Oberbaudeputation muutettiin 1850 ”tekniseksi rakennusosastoksi” (*Technische Bau-Deputation*), joka vastasi asiantuntijatehtävistä ja tulevien rakennusviranomaisten tutkinnoista sekä toimi valtion rakennushankkeille neuvoa antavana elimenä.⁴⁸

Preussin rakennushallinnon pitkälle säädelty ja byrokratisoitunut koneisto valtaosin määräsi ja johti valtiollista rakennustoimintaa. Jo ennen vallankumousvuosia rakennushallinnon alaisuudessa toimi valtiollinen rakennusvalvontaviranomainen (*Baupolizei*). Viranomaistoimintaa velvoitti tarkasti laadittu rakennusjärjestys, joka määritteli myös vähimmäisnormit palo- ja terveystoimintamääräyksiksi.⁴⁹ Berliinissä maistraatti alkoi 1848 kerätä rakentamista sääteleviä määräyksiä yhtenäiseksi ohjeistukseksi, ja 1853 julkaistiin yksityiskohtainen, kaupungin kaikkea rakentamista koskeva rakennusjärjestys.⁵⁰ Vaikka rakennusjärjestys sinällään ei taannut rakenta-

45 Börsch-Supan, *Berliner Baukunst nach Schinkel*, 12, 601.

46 Geist & Kürvers, *Das Berliner Mietshaus*, 231–232.

47 Käytännössä alkuvuodesta 1861 kuollut Fredrik Vilhelm IV hallitsi vuonna 1858 saamaansa aivohalvaukseen asti. Tämän jälkeen kruununprinssi Vilhelm toimi sijaishallitsijana.

48 Peter Lemburg, ”Ein preußischer ‘Culturkampf’: Privatarchitekten versus Beamtenroutine,” teoksessa *Staats-affäre Architektur: von der preußischen Hochbauverwaltung zur Reichsbauverwaltung 1770–1933*, toim. Hans-Dieter Nägelke & Christian Welzbacher (Geymüller, 2023), 104; Nägelke, *Neben Schinkel*, 4–6. Suomessa varhaisen Intendentinkonttorin tehtävät olivat väljästi ottaen ja pienemmässä mittakaavassa verrannollisia Preussin rakennushallinnon kanssa.

49 Krabbe, *Die deutsche Stadt im 19. und 20. Jahrhundert*, 83–84.

50 Baupolizei-Ordnung für die Stadt Berlin, vom 21. April 1853. *ZfB* 1853, 407–423.

misen epäkohtien poistumista, oli rakentamisen poliittista ulottuvuutta koskeva toimijuus sen myötä siirtynyt vallankumousvuosien jälkeen entistä tiukemmin valtiolliselle viranomaiselle. Se määritteli kehykset myös yksityisarkkitehtien toiminnalle, jonka asema vakiintui 1850-luvulla.

On esitetty, että aikansa rakennustaiteeseen niin päättäjänä kuin suunnittelijana vaikuttanut Fredrik Vilhelm IV saneli hallituskaudellaan Potsdamin rakentamisen ja määritteli Berliinissä hovin ja sekä suureksi osaksi kirkkorakennusten arkkitehtuurin.⁵¹ Monarkin arkkitehtuuripiirustuksia on luonnehdittu Preussin kuninkaan valtiopoliittisten näkemysten ja pyrkimysten mikrokosmoksi.⁵² Kuninkaan rakennussuunnitelmia toteuttivat erityisesti Karl Friedrich Schinkelin merkittävimmät oppilaat Ludwig Persius ja August Stüler, jotka tunsivat kuninkaan maun ja jotka antoivat tämän vaikutuksella useita vuosia suuntaviivat Preussin julkiselle rakennustaiteelle.

Kuninkaan arkkitehtoniset suunnitelmat palvelivat luonnollisesti hänen omia esteettisiä mieltymyksiään, mutta samalla rakennukset manifestoivat julkisesti kuninkaan ideologisia ja poliittisia näkemyksiä. Niissä monarkki oli jumalan asettama ja varustettu jumalallisella, mystisellä kutsumuksella. Modernisoituvat yhteiskunnan kasvaviin sosiaalisiin vastakkainasetteluihin kuningas haki historiallisista lähtökohdista kumpuavaa harmoniaa, jossa vallitsi

yksimielisyys monarkin tahdon ja kiitolliseksi nähdyn kansan toiveiden välillä.⁵³

Kuninkaan käsitys tällaisesta ideaalista valtiosta heijastuu hänen arkkitehtuuripiirustuksissaan. Hän laati usein luonnoksia sellaisiin rakennuksiin, joiden ulkoisella vaikutuksella pyrittiin kuvaamaan monarkian valtaa ja vakautta. Suunniteltujen rakennusten tarkoituksena oli palvella kansalaisten koulutusta ja kasvatusta elinympäristöä esteettisesti muuttamalla.⁵⁴ Berliinin kaakkoisosaan kuningas ohjeisti uuden, Luisenstadtiksi kutsutun alueen suunnittelua. Alueen kanavan kaivuutyöt aloitettiin vallankumousvuonna 1848 työllistämishjelmana, jonka avulla pyrittiin vaimentamaan työttömiä tyytymättömyyttä ja vallankumouksellista liikehdintää. Kanavan läheisyyteen Ludwig Persius suunnitteli kuninkaan aloitteesta alueen ensimmäisen julkisen rakennuksen, Bethanien diakonissalaitoksen sairaalan esikuvaksi tuleville vastaavanlaisille laitoksille. *Zeitschrift für praktische Baukunst* mukaan sairaalan pystyttäneelle säätiölle kuningashuone antoi merkittävän rahalahjoituksen valtion rahoittaessa osan potilaiden hoitokuluista.⁵⁵

Sosiaalisen asuntorakentamisen suhteen Fredrik Vilhelm IV tuki yleishyödyllisen ja paljolti kristilliseen lähimmäisenrakkauteen toimintansa pohjanneen Berliner gemeinnützige Baugesellschaftin sinänsä vaatimattomia ponnisteluja edullisten vuokra-asuntojen puolesta. Hän myös esitteli yhdistyksen rakennustoimintaa langolleen, Venäjän keisari Nikolai I:lle tämän vieraillessa Berliinissä 1852. *Zeitschrift für praktische Baukunst* pikku-uutisen mukaan keisari oli

51 Börsch-Supan, *Berliner Baukunst nach Schinkel*, 573; Ks. Friedrich Wilhelm IV:n piirustuskokoelma: Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg. Bestandskataloge der Kunstsammlungen. Zeichnungen König Friedrich Wilhelms IV. von Preußen (1795–1861). <https://bestandskataloge.spsg.de/>

52 Jörg Meiner, "Zeichnungen und Zeichen. Die Welt-sicht Friedrich Wilhelms IV. auf dem Papier," teoksessa *Friedrich Wilhelm IV. von Preußen: Politik, Kunst, Ideal*, toim. Jörg Meiner & Jan Werquet, (Lukas-Verl., 2014), 46.

53 Barclay, *Anarchie und guter Wille*, 52–66, 109–110, 177.

54 Jörg Meiner, "Katalog der ausgestellten Werke," teoksessa *'Unglaublich ist sein Genie fürs Zeichnen': König Friedrich Wilhelm IV. von Preußen (1795–1861) zum 150. Todestag*, toim. Jörg Meiner (Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg, 2011), 123.

55 Kunstberichte. Preußen. Köpenicker Felde. *ZfpB* 1845, 219.

Kuva 9. Kuningas Fredrik Vilhelm IV:n vallankumousvuonna 1848 piirtämä kuvitteellinen näkymä keskiaikaista italialaisvaikutteisesta maisemasta vertauskuvana harmoniselle monarkkiselle yhteiskuntajärjestykselle. Preussin kuningas Fredrik Vilhelm IV. Piirustus, GK II (12) IV-C-72, elokuu 1848. Lyijykynä ja tussi paperille, 14,1 x 21,3 cm. Lähde: Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg, Potsdam. Firck, Stefan / Schulz, Matthias 2006–2009, kaikki oikeudet pidätetään.

niin innostunut kyseisestä tavasta auttaa köyhiä, että teki suuren rahalahjoituksen uuden säätiön perustamiseksi (Alexandra-Stiftung). Sen varoin aloitettiin ensimmäisten asuin- ja verastilojen rakentaminen Berliinin vähävaraisille 1854.⁵⁶

Kuningas osasi hyödyntää uudistusten tuomaa positiivista julkisuusarvoa oman asemansa lujittamiseen. Esimerkiksi *Zeitschrift für praktische Baukunst* kertoi 1854 pienuutisellaan Berliinissä vallitsevasta rakennuslamasta, josta huolimatta mainittavia rakennuskohteita oli valmistumassa. Niistä lehti mainitsi esimerkiksi rakenteilla olleen vesijohtolaitoksen, Borsigin valimon ja konetehtaan, sekä nykyaikaisen Pyhän Hedvigin katolisen sairaalarakennuksen. Näissä kohteissa

kuningas oli viime päivinä itse vierailut tai hän oli myötävaikuttanut niiden rakentamiseen.⁵⁷

Myös monarkin valta-asemaa välillisesti tukevia muistomerkkejä tai veistoksia pystytettiin vallankumousvuosien jälkeen, kuten Berliiniin 1854 Invalidensäule (alkuperäinen nimi National-Krieger-Denkmal). Pylvään poliittisena tarkoituksena oli korostaa valtiovallan vastavallankumouksellista roolia osoittamalla kunnioitusta armeijalle ja kaatuneille sotilaille näiden vastustaessa vallankumousta. Preussin rakentamisesta vastaavan ministeriön alainen *Zeitschrift für Baukunst* julkaisi muistomerkistä laajan artikkelin.⁵⁸

56 Architektonische Notizen. Neubauten in Berlin. *ZfpB* 1853, 355; Architektonische Notizen. Neubauten in Berlin, *ZfpB* 1854, 176.

57 Architektonische Notizen. Neubauten in Berlin, *ZfpB* 1854, 176.

58 Das National-Krieger-Denkmal in dem Invaliden-Park bei Berlin. *ZfB* 1853, 545–549.

Kuva10. Joseph Durm, *National-Krieger-Denkmal im Invalidenpark, Berlin*. Tussi kartongille, 51,4 x 40,9 cm, 1853. Architekturmuseum der TU Berlin, Inv. Nr 850. Lähde: Architekturmuseum der TU Berlin, kaikki oikeudet pidätetään.

Muuttuneiden poliittisten olosuhteiden vuoksi rakennusinto oli Berliinissä laantunut 1850-luvun puoliväliin tultaessa. Silti tietyt valtiolliset ja kunnalliset suunnitelmat etenivät ripeästi. Merkittävin berliiniläisiä kohdannut uudistus oli vesijohtolaitoksen rakentaminen. Se mahdollisti myös uudenaikaisten pesu- ja kylpylaitosten tai vaikkapa pariisilaisen mallin mukaan suunniteltujen pisuaarien rakentamisen. Myös kaasujohtoverkostoa ja katuvalaistusta laajennettiin sekä keskusteurastamon ja suuren keskusvankilan suunnittelu aloitettiin. *Zeitschrift für praktische Baukunst* -lehti sekä vähemmässä

määrin Försterin *Allgemeine Bauzeitung* informoivat lukijoitaan näiden valtion hallinnon taholta tehtyjen uudistusten etenemisestä Berliinissä lyhyehköillä neutraaleilla tiedonannoilla ja kirjallisuuskatsauksilla.⁵⁹ Huomionarvoista onkin, että monet tuon ajan merkittävät berliiniläisten elämää helpottaneet ja sitä kautta välillisesti myös protestimielialaa taltuttaneet uudistukset rakennetussa ympäristössä olivat itse asiassa monarkin tai hänen johtamansa hallinnon aikaansaannoksia.⁶⁰

Lopuksi

Lähdeaineiston lähiluvun perusteella ja tutkitulla aikavälillä arkkitehdit eivät sanottavasti pyrkineet vaikuttamaan arkkitehtonisella ympäristön suunnittelulla ja rakentamisella yhteiskunnallisiin oloihin tai niiden muutoksiin. Arkkitehtuurin aikakausjulkaisuissa keskeisiä asiasisältöjä tuolloin olivat arkkitehtien perinteisesti merkittäviksi nähdyt taiteelliset suunnitelmat, tyylikysymykset ja arkkitehtien ja insinöörien ammatillinen järjestäytyminen. Tehtaiden, halpojen mutta hyväkuntoisten vuokra-asuntojen tai muiden anonyymiksi arkkitehtuuriksi katsottujen kohteiden suunnittelua ei

liitetty arkkitehdin, eli rakennustaiteen harjoittajan, ammatilliseen toimenkuvaan kuuluvaksi tai ammattiarvostusta lisääväksi. Selkeimmin yhteiskunnallisina kannanottoina lehdissä tuo-

59 Architektonische Notizen. Neubauten in Berlin. *ZfpB* 1854, 176; Architektonische Notizen. Bau-Ausführungen in Preußen. *ZfpB* 1854, 275; Architektonische Notizen. *ZfpB* 1855, 71, 176; ks. myös *Allgemeine Bauzeitung*: Die neue Berliner Wasserwerke, *AB* 1855, 260–264; Neues Straßenpflaster von Bitumen, *AB* 1854, 119–120; Architektonische Notizen. Errichtung von Pissoirs auf den Straßen Berlins. *ZfpB* 1854, 275.

60 Ks. myös Barclay, *Anarchie und guter Wille*, 341–348.

tiin esiin kysymys työväestön tai niin sanotusti alempiin yhteiskuntaluokkiin kuuluvan köyhän tai varattoman kansanosan asuinoloista ja asun-
tohygieniasta. Vilkasta keskustelua teemasta ei kuitenkaan lehdissä käyty. Tärkeitä epäkohtien esiintuojia ja vaikuttajia olivat *Zeitschrift für praktische Baukunst* -lehden pitkäaikainen päätoimittaja Johannes Romberg ja yleishyödyllisen rakennusyhdistyksen toimintaan liittyneet henkilöt, kuten Wilhelm Emmich. Nähdäkseni merkittävänä keskustelun ja parannustoimien vaimentajana varsinkin 1840-luvulla toimi poliittinen liberalismi, jonka näkemyksen mukaan yhteiskunnan jäsenten tuli tulla toimeen omin avuin. Sosiaalinen avustustoimi ja järjestelmä ei ollut vielä kehittynyt, ja niin porvaristo kuin valtionhallinto laski avustamisen lähinnä kirkon ja yksittäisen ihmisten kristillisen lähimmäisrakkauden varaan.

Avoimeksi jää kysymys, kuinka paljon monarkin ja valtion taholta toimeenpantu sensuuri mahdollisesti vaikutti arkkitehtilehtienkin sisältöihin. Todennäköisesti regression aikana arkkitehtien ammattikunta varoi joutumasta kriittisten kannanottojen kautta monarkin epäsuosioon ja luetuksi vallankumousaktivistien

leiriin. Toisaalta myöskään ”korkeamman rakennustaiteen” edistämiseen keskittyneet arkkitehdit eivät välttämättä nähnyt tehtäväkseen arkkitehtuurin yhteiskunnalliseen toimijuuteen panostamista, koska rakennusvalvonta ja kunnalliset rakennushankkeet jäsentyivät yhä selvemmin kontrolloidun viranomaistoiminnan alaisuuteen. Monarkin pyrkimykset korostaa arkkitehtuurilla kuninkaan poliittisia näkemyksiä ja tavoitteita eivät tulleet tutkituissa lehdissä alleviivatusti esiin. Kuitenkin kuningas virkamiehistönsä avulla selkeästi käytti rakennussuunnittelua vertauskuvallisesti ja konkreettisesti valtiollisten tavoitteidensa ajamisessa myös vastavallankumouksellisessa mielessä.

Teppo Jokinen (FT, Helsingin yliopiston taidehistorian dosentti) on toiminut viime ajat vapaana tutkijana Suomessa ja Saksassa. Hänen tutkimuskohteinaan ovat olleet arkkitehtuurin ja kuvataiteen vuorovaikutussuhteet Suomen ja saksankielisen Euroopan välillä sekä 1800-luvun arkkitehtuuri ja maisemamaalaus.

Lähteet ja kirjallisuus

Aikakauslehdet

Allgemeine Bauzeitung (AB)

Zeitschrift für Bauwesen (ZfB)

Zeitschrift für praktische Baukunst (ZfpB) [vuosikerratt 1841–1842 nimellä *Romberg's Zeitschrift für praktische Baukunst*]

Kirjallisuus ja muut lähteet

Architekturzentrum Wien. "Architektenlexikon Wien 1770–1945." Luettu 15.3.2024.

<https://www.architektenlexikon.at/de/1061.htm>

Barclay, David E. *Anarchie und guter Wille: Friedrich Wilhelm IV. und die preußische Monarchie*. Siedler, 1995.

Beneke, Otto. "Romberg, Johannes Andreas". *Allgemeine Deutsche Biographie* 29 (1889), S. 115. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116605758.html#adbcontent>

Börsch-Supan, Eva. *Berliner Baukunst nach Schinkel 1840–1870*. Prestel, 1977.

Florschütz, Ines. *Architektur und Arbeit: die Fabrik in der bayerischen Frühindustrialisierung 1840–1860*. Peter Lang, 2000.

Gailus, Manfred, *Straße und Brot: sozialer Protest in den deutschen Staaten unter besonderer Berücksichtigung Preußens, 1847–1849*. Vandenhoeck & Ruprecht, 1990.

Geist, Johan Friedrich & Kürvers, Klaus. *Das Berliner Mietshaus 1740–1862*. Prestel, 1980.

Geisthövel, Alexa. *Restauration und Vormärz 1815–1847*. Ferdinand Schöningh, 2008.

Hahn, Hans-Werner & Berding, Helmut. *Reformen, Restauration und Revolution 1806–1848/49*. Handbuch der deutschen Geschichte. Zehnte, völlig neu arbeitete Auflage. Klett-Cotta, 2010.

Hardtwig, Wolfgang, *Vormärz: der monarchische Staat und das Bürgertum*. Deutscher Taschenbuch Verlag, 1985.

Hildebrand, Sonja. *Gottfried Semper: Architekt und Revolutionär*. wbg Theiss, 2020.

Hoffmann, Carl Wilhelm. *Die Aufgaben einer Berliner Gemeinnützigen Baugesellschaft* Berlin, 1847.

Hoffmann, Carl Wilhelm. *Die Wohnungen der Arbeiter und Armen*. Berlin, 1852.

Jokinen, Teppo. "Arkkittehti Gustaf Nyström ja kaupunkihygienia." Teoksessa *Hippokrates: Suomen Lääketieteen Historian Seuran vuosikirja*, toimittaneet Heikki S. Vuorinen & al., 105–170. Suomen Lääketieteen Historian Seura, 2017.

Kaiser, Gerhard K. *Deutsche Berichterstattung aus Paris*. Universitätsverlag Winter, 2008.

Kanther, Michael A. & Petzina, Dietmar. *Victor Aimé Huber (1800–1869): Sozialreformer und Wegbegleiter der sozialen Wohnungswirtschaft*. Duncker & Humblot, 2000.

Krabbe, Wolfgang K. *Die deutsche Stadt im 19. und 20. Jahrhundert*. Vandenhoeck & Ruprecht, 1989.

Lemburg, Peter. "Ein preußischer 'Culturkampf': Privatarchitekten versus Beamtenroutine." Teoksessa *Staatsaffäre Architektur: von der preußischen Hochbauverwaltung zur Reichsbauverwaltung 1770–1933*, toimittaneet Hans-Dieter Nägelke & Christian Welzbacher, 104–112. Geymüller, 2023.

Meiner, Jörg. "Katalog der ausgestellten Werke." Teoksessa '*Unglaublich ist sein Genie fürs Zeichnen*': *König Friedrich Wilhelm IV. von Preußen (1795–1861) zum 150. Todestag*, toimittanut Jörg Meiner, 95–129. Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg, 2011.

Meiner, Jörg. "Zeichnungen und Zeichen. Die Weltsicht Friedrich Wilhelms IV. auf dem Papier." Teoksessa *Friedrich Wilhelm IV. von Preußen: Politik, Kunst, Ideal*, toimittaneet Jörg Meiner, & Jan Werquet, 31–46. Lukas-Verl., 2014.

Müller, Frank Lorenz. *Die Revolution von 1848/49*. WBG, 2009.

Nägelke, Hans-Dieter. *Neben Schinkel: die "Bauausführungen des Preußischen Staats" 1830–1848*. Universitätsverlag der TU, 2010.

Ochs, Haila & Wiedenhoft, Sabina. "Einsichten in die amerikanische Gastgesellschaft: die Briefe des Architekten Adolf Cluß." Teoksessa *Politische Netzwerke durch Briefkommunikation: Briefkultur der politischen Oppositionsbewegungen und frühen Arbeiterbewegungen im 19. Jahrhundert*, toimittaneet Jürgen Herres & Manfred Neuhaus, 177–191. Akademie Verlag, 2002.

Saß, Friedrich. *Berlin in seiner neuesten Zeit und Entwicklung 1846*. Uudelleen toimittanut Detlef Heikamp. Frölich & Kaufmann, [1846] 1983.

Sinisalo, Jarkko. *Arkkitehtuurikirjoja Euroopan laidalla*. Museovirasto, 2006.

Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg. Bestandskataloge der Kunstsammlungen. Zeichnungen König Friedrich Wilhelms IV. von Preußen (1795–1861) <https://bestandskataloge.spsg.de/>

Welzbacher, Christian. "Vorbild und Konkurrenz in einem: die preußische Bauverwaltung und ihr Verhältnis zu Frankreich und England 1770–1840." Teoksessa *Staatsaffäre Architektur: von der preußischen Hochbauverwaltung zur Reichsbauverwaltung 1770–1933*. Toimittaneet Hans-Dieter Nägelke & Christian Welzbacher, 54–75. Geymüller, 2023.

Zimmermann, Clemens. *Von der Wohnungsfrage zur Wohnungspolitik: die Reformbewegung in Deutschland 1845–1914*. Vandenhoeck & Ruprecht, 1991.